

ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА МОВЫ. ПАНЯЦЦЕ ЗНАЧЭННЯ СЛОВА

Н.С.Старжинская, Д.Н.Дубинина

Слова - асноўная адзінка маўлення. Усе думкі і пачуцці чалавек выражае з дапамогай слова. У размове гаворачы складае са слоў словазлучэнні і фразы, а слухач расчляняе маўленне, якое ўспрымае, на самастойныя лексічныя адзінкі.

Слова як моўная адзінка мае фанетычную (гукавую) выражанасць і значэнне (змест). Сувязь формы і зместу слова праяўляецца ў тым, што гукавая абалонка слова не можа быць зменена без змянення значэння слова.

У якасці асноўных кампанентаў значэння слова вылучаюцца прадметны (абазначэнне аднаго канкрэтнага прадмета: *стол, кветка, неба*) і паняццыйны (абазначэнне групы або цэлага класу прадметаў: *стол* як агульная назва розных па памеры, па прызначэнні і г.д. сталоў; *кветка* як абазначэнне любой расліны, што мае пялёсткі). На значэнне слова аказваюць ўплыў сувязь з іншымі словамі (“*сырое* надвор’е”, “*сырое* яйка”); кантэкст (“*Яна перайшла* вуліцу”, “*Яна перайшла* на трэці курс”, “*Яна перайшла* на другую мову”); інтанацыя (сказ “Ён табе зробіць” можна вымавіць з інтанацыяй упэўненасці, са значэннем “абавязкова зробіць”; можна вымавіць з адмоўнай з іроніяй ці сарказмам, што будзе азначаць сумненне, значэнне “чакай жа, а як жа, ён не зробіць”).

Словы і іх значэнні злучаюцца ў розныя групы. Словы блізкія па значэнні ўтвараюць групы сінонімаў (мужны, смелы, храбры). Словы, якія маюць процілеглыя значэнні, аб’ядноўваюцца ў групы антонімаў (глыбокі – мелкі, дзень – ноч, бегчы – паўзці). Словы адной і той жа часціны мовы, якія аб’ядноўваюцца аднароднасцю або блізкасцю значэння, утвараюць тэматычныя групы (дзеясловы руху: ісці, ехаць, плыць, ляцець...; колеры: сіні, чорны, чырвоны...; адзенне: сукенка, кашуля, спадніца...).

Вакол кожнага слова фарміруецца сэнсавае (семантычнае) поле, якое змяшчае ўсе словы, звязаныя з зыходным словам якімі-небудзь семантычнымі адносінамі. Гэтая сукупнасць слоў называецца тэматычным радам (гузік – кашуля, зашпільваць, пласмасавы, прышыты, круглы ...).

Словы могуць мець некалькі лексічных значэнняў. Адно значэнне мнагазначнага слова выступае як асноўнае, а другое – як другаснае (званок, які звоніць, і званочак-кветка; хвост птушкі і хвост самалёта). У гэтым выпадку вакол кожнага са слоў утвараецца свае сэнсавае поле.

У кожнай мове ўстаноўлены пэўныя тыпы дапусцімых словазлучэнняў (можна сказаць *карычневы шалік*, *карычневае лісце*, але замест *карычневых вочы* трэба казаць *карыя вочы*, замест *карычневых валасы* – *каштанавае валасы*). Слова і яго спалучальнасць непарыўна звязаны, і значэнне слоў, у прыватнасці мнагазначных, не можа быць засвоена без уліку іх акружэння.

Абмежаванне значэнняў слова ляжыць у аснове ўтварэння *фразеалагізмаў* – устойлівых, цэласных злучэнняў слоў з пераносным значэннем (“біць баклушы”, “папасць пальцам у неба”, “востры язык”). Да фразеалагізмаў адносяцца прыказкі і крылатыя словы (“Трэба нахіліцца, каб вады напіцца”; “а ларчык проста адчыняўся” і да т.п.).

◀ *Як адбываецца выбар слоў для пабудовы выказвання?*

Рэальнае ўжыванне слова ў маўленні – гэта заўсёды працэс выбару слова з многіх магчымых. На думку навукоўцаў, слоўнік кожнага чалавека арганізаваны па тэматычным прынцыпе, і выбар патрэбнага слова пры пабудове выказвання ажыццяўляецца менавіта з семантычнага поля.

6.2 Засваене дзіцем лексічных адзінак.

Слоўнік чалавека падзяляецца на актыўны і пасіўны. **Актыўны** слоўнік — гэта словы, якія чалавек разумее і выкарыстоўвае ў сваім маўленні. У актыўны слоўнік звычайна ўваходзіць агульнаўжывальная лексіка, а таксама спецыфічныя словы, выкарыстанне якіх тлумачыцца ўмовамі жыцця чалавека (мясцовасці, сям’і, прафесіі і да т.п.). Багацце і культура маўлення чалавека ў многім вызначаюцца характарыстыкай яго актыўнага слоўніка.

Пасіўны слоўнік - словы, якія чалавек разумее, але не ўжывае ў сваім маўленні (таму што не ўзнікае адпаведнай сітуацыі, ці з-за неразвітага механізму пошуку слова, ці з-за малой ўжывальнасці слова).

◀ *Як развіваецца актыўны слоўнік дзіцяці?*

У працэсе развіцця слоўніка дзіцяці вылучаюцца два ўзаемазвязаныя бакі — колькасны і якасны.

6.2.1 Колькасны рост слоўніка залежыць ад умоў жыцця і выхавання дзяцей, індывідуальныя адрозненні тут больш вялікія, чым у якой-небудзь іншай сферы псіхічнага развіцця. У даследаваннях апошніх гадоў прыводзяцца значна больш высокія колькасныя паказчыкі засваення дзіцем слоўніка, чым, напрыклад, у рабоце М. А. Рыбнікава, выкананай у 1926 г.

◀ *Якія словы засвойвае дзіця раней за ўсё?*

Па даных даследчыкаў дзіцячага маўлення першыя 10 слоў дзіцяці незалежна ад месца, дзе яно расце, звычайна з’яўляюцца імёнамі (уласнымі, бацькоў, хатніх жывёл, цацак) і назвамі ежы і піцця (або прадметаў, у якіх яны трымаюцца; соска, бутэлька, шклянка, кубак). Такім чынам, гэта словы *мама, тата (papa), баба, цёця, ляля, ам-ам* (у значэнні “есці”) і інш. Шмат гумапераймальных слоў — анаматапей (*цік-так, му-му, аў-аў, бух* і да т.п.).

Тэмпы засваення новых слоў на другім годзе жыцця даволі нераўнамерныя. Значна павольней пашыраецца слоўнік дзяцей у першай палове года. Перш за ўсё малы пачынае называць тыя прадметы і іх дэталі, якія часцей кранае рукамі: лыжка, кубак, талерка (чайнік – значна пазней); ручка кубка (а не дно). Усе назвы адносяцца да асобных прадметаў, яшчэ не атрымліваюць абагульняльнага значэння.

Дзіця разумее назвы прадметаў, характарыстыку іх уласцівасцей (колер, форму, велічыню, размяшчэнне частак, дзеянні з імі і многае іншае). Аднак гэтае багацце інфармацыі перавесці ў актыўны слоўнік пакуль не ўдаецца: к 1,5 гадам актыўны слоўнік дзіцяці складае каля 20-40- слоў.

Слоўнік маленькага дзіцяці складаецца ў асноўным з назоўнікаў і дзеясловаў. Асноўныя групы слоў адносяцца да асоб, што акружаюць дзіця (*мама, тата, дзеда* і інш., ўласныя імёны), птушкі і жывёлы (*мяў, коця, ку-ку, га-га, му*), прыродныя з’явы (*кап-кап*), цацкі (*ляля, мячык*), ежа (*ам-ам, ням-ням, піць, малако*), сон (*бай-бай*), рухі, прагулка (*топ-топ*) адзенне і абутак (*сукенка, тапкі, бацінкі, штаны, шапка*), падзенне чаго-небудзь (*бу-бух, упа*), знікненне чаго-небудзь (*цю-цю*), месца (*там*), транспарт, прадметы ў доме (*бі-бі, цік-так, сося*) і некаторыя іншыя. Сярод засвоеных дзецьмі слоў пераважаюць аблегчаныя словы-анаматапей. Яны маюць просты гукавы воблік, даступны для артыкуляцыі ў малодшым узросце, маюць матываваную гукавую форму, зразумелы для дзіцяці “гукавыяўленчы” характар.

◀ Ці адразу дзеці авалодваюць нарматыўнымі словамі?

Пры пераходзе ад анаматапей да нарматыўных слоў некаторы час назіраецца паралельнае ўжыванне абодзвух слоў, а затым нарматыўнае слова выцясняе гукапераймальнае. Напрыклад, А.М. Гваздзёў зафіксаваў у маўленні свайго сына

гукапераймальнае слова *бі-бі* для абазначэння машыны, затым паралельнае ўжыванне і *бі-бі* і *сіна* або *бі-бі сіна*, у рэшце рэшт засталася толькі *сіна*.

У першай палове другога года жыцця дзеці працягваюць карыстацца і словамі з аўтаномнага маўлення (протасловамі).

Такім чынам, адрозненні паміж дзіцячымі словамі і словамі дарослых на другім годзе жыцця могуць быць наступнымі: а) дзіцячыя словы зусім не падобныя на словы дарослых (*кусь* — рабіць балюча); б) дзіцячыя словы ўяўляюць сабой урыўкі слоў дарослых (*упа* — упала, *мако* — малако); в) дзіцячыя словы захоўваюць агульную фанетычную падобнасць са словамі дарослых (*ноня* - ножка), словы-гукаперайманні (*кіс-кіс, ту-ту*).

◀ *Якія колькасныя паказчыкі далейшага росту слоўнікавага запасу дзіцяці?*

Пасля 1г. 6-8 мес. назіраецца хуткае павялічэнне актыўнага слоўніка дзіцяці. Гэта звычайна супадае з пачаткам перыяду пераходу да двухслоўных, а затых і да шматслоўных сказаў. Калі ў дзяцей у 1 год 6 месяцаў налічваецца да 40 слоў, то у і год 8 месяцаў — 100, у 1 год 9 месяцаў — 175, у 2 гады — 300 - 400 слоў (паводле Г. Л. Разенгардт-Пупко, Л.Н. Паўлавай). Дзіця пачынае выкарыстоўваць розныя часціны мовы.

С.Н. Цэйтлін заўважае, што скачкападобна павялічваецца менавіта актыўны слоўнік. Развіццё пасіўнага слоўніка адбываецца дастаткова плаўна. Да гэтага моманту словы ў пасіўным слоўніку назапашаны, і зараз адбываецца іх актуалізацыя, перавод з пасіву ў актыў. Актуалізацыя слова залежыць ад некалькіх фактараў: даступнасці артыкуляцыйных работ, неабходных для вымаўлення слова; частотнасці сітуацый, у якіх слова задзейнічана; неабходнасці намінацыі з'явы ў адпаведнасці з працэсам зносін.

Па меры развіцця пазнавальных здольнасцей дзіцяці яго слоўнік няўклонна пашыраецца. Паводле даных В. І. Логінавай, атрыманых ў 80-я гады XX ст., к 3 гадам у слоўніку дзіцяці налічваецца да 1200 слоў, а актыўны слоўнік шасцігадовага дашкольніка дасягае 3000—3500 слоў. Паводле сучасных даных, слоўнік дзіцяці чатырох гадоў складае ад 250 да 3000 слоў, а шасцігадовага дашкольніка – да 8000 слоў (К.Ю.Пратасава).

6.2.2 Якасны рост слоўніка. Асваенне дзіцем слова вымагае асваення паняцця. Паняцце вызначаецца як форма думкі – “адзінка моўнага мыслення”, паводле Л.С.Выготскага, у якой адлюстроўваецца сутнасць прадметаў і з’яў, і гэтым падкрэсліваецца яго важная роля ў пазнанні.

Якасны рост слоўніка абумоўлены працэсам засваення дзецьмі значэння слова – яго ўнутранага, сэнсавага зместу. Дзіцячыя словы толькі паступова набываюць статус паўнавесных слоўных знакаў.

◀ *Як дзіця засвойвае значэнне першых слоў?*

Значэнні, якія малы ўкладвае ў свае першыя абазначэнні прадметаў і з’яў, развіваюцца адначасова з развіццём яго мыслення. Спачатку гукакомплекс абазначае адзін канкрэтны прадмет. Але ў той жа час ён фактычна звязаны з цэласнай сітуацыяй, якая асацыіруюцца вельмі шырока с комплексамі адчуванняў. Таму перанос якога-небудзь з элементаў гэтага комплексу адчуванняў ў наступную сітуацыю выклікае з боку дзіцяці адпаведную рэакцыю ў выглядзе таго ж гукакомплекса. Яскрава адлюстроўвае гэтую тэндэнцыю прыклад, апісаны Ч. Дарвінам.

Яго ўнук, пабачыўшы качку, якая плавала ў сажалцы, ці то пераймаючы яе гукі, ці то назву, дадзеную дарослым, стаў называць яе “уа”. Гэтыя гукі хлопчык вымаўляў заўсёды, калі бачыў качку, якая плавала па вадзе. Затым дзіця пачало называць тымі жа гукамі малако, пралітае на стале, вадку ў шклянцы, відаць,

пераносячы гэтую назву таму, што там была вадкасць. Адноўчы дзіця гуляла з старажытнымі манетамі з выявай птушак. Яно стала іх таксама называць “уа”. Нарэшце, усе маленькія круглыя бліскучыя прадметы, якія нагадвалі манеты (гузікі, медалі, вока), сталі называцца “уа”.

У выніку першыя словы малага, як правіла, адрозніваюцца шматзначнасцю, слова адносіцца да некалькіх прадметаў, аб'ядноўвацца: а) па функцыянальных прыкметах (*фу* — запалкі, цыгарэта, лямпа); б) па месцы знаходжання (*ану* — нож, хлеб, талерка, сальніца); в) па знешнім падабенстве (*кх* — кошка, шапка, каўнер; *гага* — жоўтая качка, жоўтае лісяня, жоўтая навёрка); г) па гукаперайманнях (*бі-бі* — машынка, трамвай, тралейбус).

Як відаць, нават прадметная суаднесенасць слова ў дзіцяці фарміруецца не адразу. Слова яшчэ не ўяўляе пастаяннага абазначэння прадмета. Малы можа называць прадмет пэўным словам толькі ў якой-небудзь адной сітуацыі.

Праз некаторы час маленькі чалавек пачынае асэнсоўваць, што прадметаў вакол значна больш, чым слоў у яго лексіконе. Спачатку ён спрабуе адрозніваць прадметы фанетычным спосабам: “гаў-гаў”, вымаўленае басам, азначае вялікага сабаку, а тоненькім галаском – маленькага. Лексемы ўласнага вынаходніцтва ўсё часцей дапаўняюцца ў слоўніку дзіцяці намінацыямі, якія яны пачулі ад дарослых. Аднак словам у пэўным аб'ёме значэння дзеці авалодваюць значна пазней.

◀ Якія этапы авалодання сапраўдным значэннем слова ?

Этапы авалодання дзецьмі значэннем слова вылучаны М.М. Кальцовай.

Першым этапам авалодання значэннем слова з'яўляецца апісанае вышэй фарміраванне ў малага ўстойлівай прадметнай суаднесенасці. Слова ў дзіцяці эквівалентнае пачуццёваму вобразу прадмета. Калі побач з вядомым малому

мішкам пакласці яшчэ некалькіх, а затым папрасіць яго паказаць (узяць) мішку, ён пакажа менавіта на яго. Калі ж знаёмага мішкі сярод іншых не будзе, дзіця можа і не выканаць просьбу дарослага.

Ужо у першай палове другога года жыцця ў дзіцяці развіваецца здольнасць да абагульнення — вельмі важная якасць, якая садзейнічае актывізацыі мысліцельнай дзейнасці і фарміраванню актыўнага маўлення. Малы пачынае, напрыклад, называць сабачкам не толькі цацку, а і намалёванага сабачку, і жывога. У канцы другога года жыцця дзіця пазнае прадметы незалежна ад іх колеру, формы, велічыні. Цяпер слова для дзяцей абазначае групу адпаведных прадметаў («лялька» — гэта розныя лялькі). Значэнне слова тут больш шырокае, разам з тым яно менш канкрэтнае.

На шляху асмыслення значэнняў слоў у дзіцяці шмат цяжкасцей. Абагульненне патрабуе ўмення класіфікаваць прадметы і з'явы, што малому вельмі нялёгка. Калі дзіця робіць абагульненне, яно часта пераходзіць устаноўлення для яго межы, у выніку чаго ўзнікае звышгенералізацыя. Напрыклад, малы можа назваць *кісай* любую маленькую пушыстую істоту – кошку, балонку, іншых жывёл. У той жа час дзіця можа не палічыць *кісай* сіамскага ката. Словам *яма* называць не толькі ўласна яму, але і кішэнь, і ўнутраную частку бацінка. Імем *Каця* - не толькі сястрычку, але і ўсіх дзяўчынак такога ўзросту. Чым меншае дзіця, тым больш у яго лексіконе звышнегенералізаваных слоў.

З 3-3,5 гадоў ў дзяцей назіраецца больш высокая ступень абагульнення: слова абазначае некалькі груп адпаведных прадметаў («цацкі», «посуд»). Сігнальнае значэнне такога слова вельмі шырокае, разам з тым яно значна аддалена ад канкрэтных вобразаў прадметаў.

Апошняя ступень абагульнення - у слове як бы дадзены шэраг папярэдніх узроўняў абагульнення (слова «рэч», напрыклад, змяшчае ў сабе абагульненні, якія ахопліваюць словы «цацкі», «посуд», «мэбля» і інш.). Сігнальнае значэнне такога слова надзвычай шырокае, а сувязь яго з канкрэтнымі прадметамі прасачыць даволі цяжка. Такі ўзровень абагульнення даступны дзецям толькі на пятым годзе жыцця.

У той жа час разуменне значэння слова ў дашкольніка носіць “жыццёвы” характар. Напрыклад, на прапанову растлумачыць, што значыць “бедны” (пасля чытання казкі пра багача і бедняка), 5-гадовы хлопчык адказвае: “Гэта той, у каго нешта здарылася”.

Ужываемыя дашкольнікамі словы трэцяй і чацвёртай ступеней абагульнення («добры», «злы», «людзі», «ежа») часта бедныя па змесце і не могуць быць аднесены да слоў, якія нясуць высокія ступені абагульнення. Напрыклад, розніцу паміж садавінай і агароднінай дзеці тлумачаць так: «Садавіну ядуць сырой, а калі вараная — гэта агародніна». Пры сістэматычнай рабоце, адзначае М. М. Кальцова, даволі лёгка ідзе фарміраванне ў дзяцей высокіх ступеней абагульнення.

Але не трэба думаць, што ў якасці базавых слоў для дзіцяці заўсёды выступаюць словы больш нізкай ступені абагульненасці, а затым (часцей за ўсё з дапамогай дарослых) з’яўляюцца словы больш высокай ступені абагульненасці. Калі назвы садавіны ці агародніны малыя сапраўды засвойваюць раней за адпаведныя абагульняльныя словы, то, напрыклад, словы *птушка*, *дрэва* дзіця пазнае і пачынае актыўна выкарыстоўваць раней за канкрэтныя назвы (*верабей*, *варона*; *елка*, *бяроза*). Вядома, адрозніваць яблыкі, грушы, бананы для малога з’яўляецца больш істотным, чым розныя віды дрэў. Значыць, ступень абагульненасці і неабходнасць дэталізацыі вызначаюцца фактарамі

прагматычнымі: якая іменна ступень дакладнасці неабходна для прадметна-
практычнай дзейнасці дзіцяці.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ